

ЗАСОБИ ПРОТИДІЇ МАНІПУЛЯТИВНОМУ ВПЛИВУ МЕДІА В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: РОЛЬ ДЕРЖАВНОЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ

MEANS OF COUNTERING THE MANIPULATIVE INFLUENCE OF THE MEDIA IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: THE IMPORTANCE OF STATE INFORMATION POLICY

Федотенко К.А.,

аспірантка кафедри політичних наук

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Статтю присвячено осмисленню проблеми форм та засобів протидії медіа-маніпуляціям з боку держави-агресора за умов російсько-української війни, починаючи з 2014 р. Розглядається проблематика взаємозв'язку між державною політикою України, спрямованою на зміцнення національної ідентичності в період початку гібридної війни в 2014 р. та повномасштабним вторгненням російських військ у 2022 р., та стійкістю українського суспільства перед обличчям маніпулятивних впливів російських та проросійських медіа протягом зазначеного вище історичного періоду. У цьому контексті проводиться аналіз відповідних аспектів національного законодавства в сфері інформаційної безпеки та їх впливу на інформаційний простір України, зокрема кінематографії та музичній індустрії. Робиться висновок про значущість відповідних державних медіа-стратегій як чинника національної стійкості в умовах інформаційної війни проти держави-агресора.

Міркування, висловлені у статті, виходять із проблематики важливості обмеження деструктивного впливу інформаційної / інформаційно-психологічної та «культурної» війни з боку держави-агресора проти України. Зазначається, що цілеспрямована політика державної влади України після 2014 р. багато в чому долучилася до санації українського культурного простору від російського культурно-інформаційного продукту – передусім, того, що на практиці пропагував та поширював антиукраїнські нарративи та сприяв легітимізації російської агресії та проросійського сепаратизму. В той же час, проводиться аналіз трансформацій співвідношення між загальнонаціональною та регіональною ідентичністю за роки після 2014 р., що безпосереднім чином пов'язано з проблематикою зміцнення національної стійкості українського суспільства за умов ведення інформаційної війни.

Ключові слова: російсько-українська війна, медіа, інформаційна війна, національна ідентичність, культурна війна, політичні маніпуляції, інформаційна політика держави.

This article is devoted to the problem of forms and means of countering media manipulation by the aggressor state under the conditions of the Russian-Ukrainian war, starting from 2014. Based on this goal, the article poses the problem of the relationship between the state policy of Ukraine, aimed at strengthening national identity in the period after the beginning of the hybrid war in 2014 and the full-scale invasion of Russian troops in 2022, and the resilience of Ukrainian society in the face of the manipulative influences of Russian and pro-Russian media during the current historical period. In this context, a detailed analysis of the relevant aspects of national legislation in the field of information security and their impact on the information space of Ukraine is carried out, with a special emphasis on cinematography and the music industry. A conclusion is made about the importance of relevant state media strategies as a factor of national stability in the conditions of the information war as waged by the aggressor state.

From the theoretical point of view, the article proceeds from the issue of the importance of limiting the destructive influence of informational / informational-psychological and "cultural" war on the part of the aggressor state against Ukraine. It is noted that the purposeful policy of the state authorities of Ukraine after 2014 contributed in many ways to the rehabilitation of the Ukrainian cultural space from the Russian cultural and informational product - primarily, that which in practice promoted and spread anti-Ukrainian narratives and contributed to the underlying legitimization of Russian aggression and pro-Russian separatism. At the same time, an analysis of the transformations of the relationship between national and regional identity in the years after 2014 is carried out, which is directly related to the problem of strengthening the national stability of Ukrainian society under the conditions of information warfare.

Key words: Russian-Ukrainian war, media, information war, national identity.

Процес ідентифікації влітається в когнітивні, емоційні, значимі та конативні сфери особистості, які своєю чергою зумовлюються потребами, мотивами, цілями та установками, сформованими культурними системами [1; 2]. Національна ідентичність – це динамічна структура, що розвивається нелінійним чином через соціалізацію, включаючи самоідентифікацію з національною спільнотою [2; 3]. Це вимагає смислових зв'язків, що об'єднують особистість, національну культуру та створюють

певний «міст» між соціальними та культурними основами для формування колективної ідентичності. Фахівці вказують на те, що в контексті сучасної України, формування національної ідентичності, серед іншого, потребує семантичних зв'язків особистості з її національною спільнотою та структурованого поля української ідентичності [4]. Саме тому підтримка та просування відповідних стратегій має бути одним із основних напрямків інформаційної політики Української держави.

Всі типи інформації потребують семантичної обробки для засвоєння, адже сенс є важливою мотиваційною сферою людини, а його втрата може призвести до екзистенційної кризи [1]. Семантичний зміст може визначати формування української ідентичності, індивідуальної та колективної. Інформаційна формалізація такого семантичного поля сприяє розповсюдженню спільних ідентичностей і відповідних ідентифікаційних практик. Проте інформаційно-психологічна війна проти українського народу, що розпочалася в 2014 р., позначилася на ідентифікаційних структурах, «підживлювала» семантичну деструкцію [2]. У цьому контексті, формування єдиної національної української ідентичності, активізоване з 2014 р. та все більш актуальне після вторгнення РФ у 2022 р., є важливою відповіддю на ці виклики. Саме тому метою цієї статті є дослідження основних форм національної інформаційної політики щодо застосування, спрямованої медіа-маніпуляцій та інших форм деструктивного культурного впливу держави-агресора на культурну та медіа-сферу сучасної України.

З точки зору попередніх наукових досліджень поняття «культурні війни» було вперше впроваджено в академічний дискурс соціологом Джеймсом Д. Хантером у 1991 р. [5]. Воно стало мета-поняттям, що охоплює конфлікти між соціальними групами та коаліціями політичних акторів, які представляють протилежні набори цінностей, моральні бачення та розуміння «добра» і «зла» [6]. Починаючи з 1980-х років, за словами Дж. Д. Хантера, подібні конфлікти – наприклад, щодо ролі релігії в державних школах, права на аборт, контролю над зброєю, прав ЛГБТ чи мультикультуралізму – глибоко змінили американську суспільну культуру [5]. Будучи глобальним явищем, культурні війни мають свою специфіку та історію в інших частинах світу. «Культурний поворот» також можна спостерігати в російській політиці після переобрання Путіна на третій термін у 2012 р. [6]. Цей культурний поворот не обмежувався політичною риторикою, яка стверджувала духовну та моральну перевагу Росії над Заходом, а проявлявся в законодавчих ініціативах, які викликали багато суперечок, таких як закон проти «гей-пропаганди» (2013), «закон Діми Яковлева», який забороняв усиновлення російських дітей громадянами США (2012 р.) і закон про «іноземних агентів» (2012 р.), який відчужував прозахідну частину російського громадянського суспільства. Російська православна церква пережила вражаюче відродження в пострадянську еру і стала важливим союзником режиму Путіна, підтримуючи його риторичку «традиційних цінностей» і «духовних зв'язків» [7]. Перша культурна війна в пострадянській Росії, конфлікт, який поляризував російське суспільство, була спрово-

кована справою Pussy Riot у 2012 р., яка допомогла переосмислити державно-церковні відносини в Росії [8]. Культурний поворот Росії також має глобальні наслідки; один з яких полягає в тому, що Путін позиціонує себе як лідера світового консерватизму – що, зокрема, проявилось і в контексті поточної російсько-української війни [8]. У цьому зв'язку, можна стверджувати, що російсько-українська інформаційна війна може в певному контексті розглядатися як загальна складова світової динаміки культурних воєн.

Слід зазначити, що в Україні події весни 2014 року призвели до культурної та політичної перебудови, що призвело до подолання розломів культурних воєн в Україні. Вперше з 1991 р. серед політичних еліт і політично активної частини українського суспільства виник широкий прозахідний консенсус, не в останню чергу через анексію Росією Криму та її подальшу підтримку проросійських сепаратистів на Донбасі [9]. «Війни пам'яті», які розгорнулися в Україні навколо радянської спадщини і завершилися так званими законами про декомунізацію 2015 р., завершилися перемогою націонал-демократів і націоналістів і й поразкою прибічників «радянських» цінностей і захисників status quo пострадянського простору [10]. У відповідь на російську агресію Українська держава заборонила російські телеканали та соціальні мережі, обмежила імпорт російських книг і трансляцію російських фільмів, підвищила квоти на використання української мови на телебаченні та радіо, а також занесла до «чорного списку» багатьох російських акторів і музикантів за підтримку політики Путіна та відвідування окупованого Криму. Ці заходи обґрунтовувалися новим розумінням російської культури як зброї гібридної агресії та загрози національній безпеці. Це нове сприйняття безпеки стало результатом переконання у чітко вираженій національній ідентичності як життєво необхідній для виживання Української держави та суспільства в епоху інформаційних воєн, і припускала тісний зв'язок між національною ідентичністю та стійкістю суспільства до зовнішніх загроз [12]. При цьому українські експерти попереджали про м'які загрози безпеці з боку Росії задовго до анексії Криму. Наприклад, за словами А. Богомоллова та О. Литвиненка, «величезний акцент на символічних ресурсах, глибоке залучення до місцевої політики ідентичності та просування одного національного дискурсу та боротьба з іншим стали ендемічною рисою російської політики в Україні» [13, р. 15]. Наративи про «єдиний народ», ієрархію української культури як «провінційної» та російської як «загальнонародської», а також нав'язливе асоціювання українського націоналізму з «німецьким фашизмом», поширювалися в Україні різними каналами, включно з Російською православною

церквою, ЗМІ, діловими мережами та неурядовими організаціями [13; 14]. Основним каналом була російська масова культура, яка домінувала на українському медіа-ринку, тим паче, що більшість представників культурного середовища в Росії поділяли російські стереотипи щодо України [15; 16]. Більш того, радянська масова культура (насамперед кіно та поп-музика) з її системою культурних посилянь, впізнаваною в обох країнах, досі популярна серед старшого покоління українців, які живлять ностальгію за радянським життям «без націоналізмів» [16]. Тому поборювання відповідних елементів культурного домінування РФ стало важливим завданням державної політики України після 2014 р.

З весни 2014 р. сек'юритизація культури, історичної пам'яті та питань ідентичності стала новим мейнстрімом в Україні у відповідь на гібридну агресію Росії, яка включала підтримку радикальних антиукраїнських сил, розпалювання внутрішнього конфлікту, використання фейкових новин і теорії змови, а також інструменталізації історичних наративів і символів у проросійській мобілізації [17–18]. Російські ЗМІ стали інструментом пропаганди, а російську масову культуру стали сприймати як зброю в гібридній війні. Зіткнувшись із цією нетрадиційною агресією, українська влада потребувала легітимізації своїх оборонних дій у сфері культури. Так, у січні 2015 р. український парламент оголосив Росію державою-агресором, що стало ключовою формулою, використаною в новому законодавстві, спрямованому на обмеження доступу російської культурної продукції на український ринок.

Як зазначалося вище, деякі наративи, створені російською культурною індустрією, почали розглядати як інструмент «гібридної агресії», що підриває національну ідентичність України, ставить під сумнів легітимність її незалежності та державних кордонів і послаблює стійкість українського суспільства. Відвертий у цьому відношенні був В.П. Горбулін, керівник Національного інституту стратегічних досліджень у 2014–2018 рр.: «Російська культурна політика на українському напрямі була повністю інтегрована в загальну стратегію ліквідації української державності. Для ведення російської пропаганди широко використовуються не тільки засоби масової інформації, але й культурно-розважальна індустрія: кінематограф, шоу-бізнес, начебто неполітичні, «культурні» програми телебачення і радіомовлення, Інтернет тощо» [18]. Саме виходячи з такого визначення, протистояння російському культурному продукту як одному із знарядь поширення впливу так званого «руського миру» в Україні увійшло до пріоритетних ключових завдань державної політики, спрямованої на формування незалежного від російсько-радянських впливів українського культурного простору.

Відповідно, Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту інформаційного телерадіопростору України» було підписано у лютому 2015 р. [19]. Закон забороняє використання будь-якої аудіовізуальної продукції, яка завдає шкоди національній безпеці України. Зокрема, дія закону поширюється на фільми, які вважаються небезпечними для державної безпеки, якщо вони містять хоча б одну з таких ознак: (1) серед позитивних героїв фільму є діючі або колишні співробітники органів влади держави-агресора чи радянських силових структур; (2) сюжет фільму прямо чи опосередковано пов'язаний з діяльністю органів держави-агресора, радянських органів безпеки, і ця діяльність представлена у фільмі як позитивна; (3) сюжет фільму прямо чи опосередковано заперечує або ставить під сумнів територіальну цілісність України, виправдовує або позитивно представляє окупацію території України та акти агресії з боку інших держав, і (4) фільм пропагує винятковість, перевагу, або неповноцінність окремих осіб через їх релігійні переконання, приналежність до певної нації чи раси, стать, майновий стан чи соціальне походження [19]. Крім того, усі фільми, зняті державою-агресором після 1 січня 2014 р., були заборонені до прокату та показу в Україні. Для ефективного виконання закону Державне агентство України з питань кіно (Держкіно) зобов'язали видавати державні свідоцтва на право розповсюдження та показу фільмів на території України та передбачити адміністративні та фінансові санкції за недотримання цих правил [20]. Такого роду комплексна система заходів засвідчує переконаність законодавців у важливості унеможливлення російської пропаганди в Україні через кінематограф.

Менш ніж через два роки, у січні 2017 р. набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обмеження доступу на ринок України іноземної друкованої продукції антиукраїнського змісту» [21]. Ним запроваджено офіційну процедуру отримання дозволу на ввезення книг з Росії та тимчасово окупованих територій України. Як і аудіовізуальні матеріали, були заборонені книги та друковані матеріали, які виправдовують окупацію території України, акти агресії та війни, пропагують російські імперські геополітичні доктрини, пропагують комуністичний і нацистський тоталітарні режими [21]. Відповідно до закону, Міністерство інформаційної політики зобов'язане надавати дозволи на ввезення видавничої продукції з держави-агресора чи тимчасово окупованих територій України. Дозволи потребували погодження спеціальної ради, до складу якої увійшли представники органів державної влади, видавці, провідні діячі культури, мистецтва, науки та освіти, соціальні психологи, медіа-експерти [22].

Що стосується музичної продукції, то, незважаючи на те, що нового закону щодо цієї категорії не було запроваджено, в чинному Законі України «Про культуру» залишилася жорстка норма, яка забороняє публічне відтворення фонограм і музичних кліпів, у яких бере участь співак, який є громадянином країни-агресора, та/або які створено суб'єктом, який будь-яким чином пов'язаний з країною-агресором [22]. Крім того, відповідно до нового законодавства та на підставі інформації Ради національної безпеки та оборони, Служби безпеки України та Національної Ради з питань телебачення і радіомовлення Міністерство культури створило спеціальний перелік осіб, які є загрозою національній безпеці. До списку увійшли люди, які публічно підтримують політику В. Путіна, анексію та окупацію Криму росіянами, а також дії сепаратистських угруповань на Донбасі [23]. У результаті культурна продукція, зокрема фільми, серіали, телевізійні програми, музика та відео, створені особами з цього списку, заборонені до розповсюдження та показу в Україні. Крім того, відповідно до закону «Про внесення змін до Закону України «Про гастрольні заходи в Україні» щодо особливостей організації та проведення гастрольних заходів за участю громадян держави-агресора», який набув чинності у жовтні 2017 р., фігурантам списку заборонено в'їзд в Україну та просування їх виробництв [24]. Тим самим, політика заборони культурного та медіа-продукту, пов'язаного з РФ як державою-агресором, стала невід'ємною частиною сформованого Українською державою захисного механізму від впливу медіа, що несуть контент, зорієнтований на формування позитивного враження про РФ та які її основні суспільно-державні інститути.

З іншого боку, акцент було зроблено на (від)будові національних культурних індустрій та підтримці культурних продуктів, що містять україноцентричні наративи. Особливу увагу було приділено реформуванню кінематографу, який став предметом особливої уваги реформаторів державної культурної політики [25]. Динамічні правові, організаційні та фінансові кроки дозволили лише за два роки вивести українську кіноіндустрію з глибокої кризи. У 2014 р. Держкіно очолив режисер і продюсер П. Ілленко, активний учасник Євромайдану, політично пов'язаний із Всеукраїнським об'єднанням «Свобода», який не приховував, що вважає кіно потужним ідеологічним інструментом формування національної свідомості [26]. У березні 2017 р. набув чинності Закон України «Про державну підтримку кінематографії в Україні», що чітко визначає обсяги та механізми реалізації державної підтримки виробництва, розповсюдження та просування фільмів. Відповідно до закону, лише фільми, які відповідають певним вимогам, можуть розраховувати на державну під-

тримку, тобто мати можливість претендувати на 100 відсотків витрат на виробництво фільму [27]. З цією метою закон запровадив визначення «національний фільм» як повністю або частково виготовлений в Україні, основна мовна версія якого написана українською або кримськотатарською мовою та який одночасно набрав необхідну кількість балів за результатами оцінювання системи, передбаченої законом [27]. Тим самим, було запроваджено чітку систему оцінювання фільмів, що має безумовно культурно-політичний характер.

Крім того, у додатку до закону було підготовлено спеціальний «Культурний тест» для оцінювання фільмів. У тесті виділяють п'ятнадцять критеріїв, які поділяються на культурні та виробничі. Бали нараховуються за історію, засновану на художніх творах, подіях чи біографіях людей, пов'язаних з українською чи європейською культурою, історією, міфологією чи релігією. Також оцінюються посилання у фільмі на українське чи європейське архітектурно-культурне середовище, в тому числі популяризація національної ідентичності, традицій, звичаїв. Крім того, вважається бажаним, щоб фільм відображав важливі українські та (або) європейські цінності, зокрема солідарність, рівність, захист прав людини, толерантність, охорону навколишнього середовища, повагу до культурних та сімейних традицій, критичне мислення та верховенство права. Критерії виробництва оцінюються, коли автори фільму є громадянами України чи країн-членів Європейського Союзу, а зйомки, монтаж і пост-продакшн відбуваються на території України [27]. Це зайвий раз підкреслює основну інтенцію відповідного законодавства на поєднання дискурсу національного культурного відродження з тематикою важливості культурної інтеграції з ЄС.

Загалом, Закон «Про державну підтримку кінематографії в Україні» використовує та розвиває поняття «національний культурний продукт», яке вперше з'явилося в українському законодавстві 2008 р. за президентства В.Ю. щенка [28]. Інструментом політики українізації стала розроблена концепція національного продукту, що підтримується державою. Відповідно до законопроекту «Про національний культурний продукт» від 2011 р. індивідуальні та колективні твори мистецтва (живопис, скульптура), фільми, музика та книги повинні відповідати певним умовам, щоб вважатися «національними» та отримувати державну підтримку [29]. До Євромайдану реалізувати цю ідею в законодавстві було неможливо через відсутність політичного консенсусу. До ідеї повернулися у 2014 р., коли один із її авторів В. Кириленко став міністром культури. Цей термін з'явився в урядовій стратегії «Довгострокова стратегія розвитку української культури – стратегія реформ», а також у Законі «Про культуру» [30; 31].

Завдяки новим нормам роль та становище української мови в національному медіа-просторі, безумовно, значно зміцнилися. Згідно з моніторингом, проведеним у 2020 р. Національною радою з питань телебачення і радіомовлення, який охоплював контент, який транслювали 15 національних мовників та 198 регіональних і місцевих мовників, у середньому кожна друга пісня та майже всі програми українських радіостанцій були українською мовою [32]. Запровадження квот, попри початковий скептицизм, стимулювало виробництво музики українською мовою. У результаті з'явилася можливість просувати українських митців-початківців, творчість яких раніше не мала шансів на національні радіостанції. Крім того, багато відомих українських виконавців, які раніше співали російською чи англійською, також вирішили створювати пісні українською [33]. Подібний ефект спостерігається й у випадку з кіно. Обмеження державної підтримки лише продукцією, яка відповідає певним умовам, і запровадження вимог щодо використання «національного екранного часу» спричинили глибокі зміни в українській кіноіндустрії. Тим самим, враховуючи подальше зміцнення української національної ідентичності як основи проєкту протистояння імперському впливу Росії внаслідок реалізації цих політик (див. нижче), комбінація вищезгаданих шляхів протистояння російській медіа-агресії видається закономірним рішенням.

Зокрема, результати проведеного 2017 р. Школою політичного аналізу Національного університету «Києво-Могилянська Академія» за участю Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва дослідження «Трансформації суспільних настроїв в умовах протидії агресії Росії на Донбасі: регіональний вимір» [34] дозволяють констатувати, що протягом 2014–2017 рр. значно змінилися, в бік україноцентризму, динаміка національної самоідентифікації – висновок, який було зроблено, спираючись на результати публікацій Інституту соціології НАН України «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» [35]. Результати цього дослідження торкалися передусім співвідношення регіональної та національної ідентичності, а респондентам було запропоновано дати відповідь на питання: «Ким Ви вважаєте себе в першу чергу?» За даними досліджень, якісний стрибок у рівні самоідентифікації як громадян України відбувся у період після Євромайдану: у 2014 р. рівень національної самоідентифікації зріс з 51% до 65%. За три роки з 2014 по 2017 рр. загальний рівень національної ідентифікації в західному та центральному регіонах коливався в межах між 62% і 70–76%, а на Сході та

Півдні – між 50% та 67–60%, відповідно [35]. Тим самим, незважаючи на певну стабілізацію загальнонаціональної самоідентифікації як засадничої, залишалось поле для регіоналістських проєктів ідентичності, на чому спекулювали до моменту початку російського вторгнення в 2022 р. залишки проросійського політичного поля України.

Перехід від прихованої «гібридної» війни до прямої військової агресії, як і можна було очікувати, призвів до нового повороту вищезгаданого тренду.: Зокрема, як свідчить опубліковане в лютому 2023 р. соціологічне опитування Соціологічної групи «Рейтинг», частка тих, хто ідентифікує себе саме як громадян України зросла з 76% до 94%, що становить абсолютний рекорд у плані історії соціологічних досліджень із цього питання [36]. Виходячи з вищезазначеного, можна зробити висновок, що суспільна мобілізація громадян України навколо ідей антиколоніального та загальнопатріотичного характеру виявилася відповіддю на експансіоністські плани та дії держави-агресора – як «гібридного», так і дедалі більш відвертого характеру, що дозволяє говорити про важливість плекання відповідного поля ідей у межах сучасного українського медіа-простору.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що комбінування елементів заборонної та заохочувальної політики (першої – спрямованої на усунення впливу, в тому числі, й усталеного / довгострокового, медіа-продукту, пов'язаного з державою-агресором; другої – зосередженої на/культивуванні україноцентричного продукту в національному медіа-просторі) призвело до значного зростання та популяризації української загальногромадянської/загальнопатріотичної ідентичності як основи відкидання переважною більшістю громадян України наративів російської інформаційно-культурної агресії. Тим самим, подальше зміцнення інформаційної стійкості України перед обличчям викликів інформаційної війни вимагає подальшої розробки та зміцнення відповідних інструментів інформаційно-культурної протидії цим викликам.

Виходячи з окресленого вище, можна відзначити довгостроковий вплив державної політики, спрямованої на зміцнення української культурно-політичної ідентичності після 2014 р., що багато в чому долучився до визначення основних форм стійкості української спільноти перед обличчям кампаній просування фейкових новин та дезінформації з боку РФ. Тому визначення та упровадження системи форм та методів протидії російській інформаційній загрозі для України та держав Заходу має становити основу для подальшої стратегії держави, зорієнтованої на перевагу і перемогу в інформаційній війні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Руденко Ю. Консолідаційна модель національної ідентичності: від теорії суверенітету до теорії політичної модернізації: монографія. Київ: «Видавництво Людмила», 2020. 364 с.
2. Пелагеша Н. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації. Київ: НІСД, 2008. 288 с.
3. Шевченко О. Національна ідентифікація у становленні «Я-образу» особистості : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2005. 20 с.
4. Якібчук М. Батьківщина, дім, рідна мова як маркери національної ідентичності. Національна ідентичність в мові і культурі: збірник наукових праць / за заг. ред. О. Шостак. Київ: Талком, 2021. С.136-140.
5. Hunter J.D. Culture Wars: The Struggle to Define America. New York: Basic Books, 1991. 416 p.
6. Robinson N. The Political Origins of Russia's Culture Wars. Limerick: University of Limerick. 38 p.
7. Stoeckl K., Uzlaner D. The Moral International: Russia in the Global Culture Wars. New York: Fordham University Press, 2022. 203 p.
8. Brock M. Pussy Riot as a Symptom of Putinism. URL: <http://eprints.lse.ac.uk/77902/1/blogs.lse.ac.uk-Pussy%20Riot%20as%20a%20Symptom%20of%20Putinism.pdf> [date of access: 26/06/2023]
9. Умланд А., Хертель А. Трансформація України – Виклики і Значення для Заходу. URL: <https://voxukraine.org/vyklyky-i-znachennya-siogodnishnoi-transformatsii-ukrainy-ua> (дата звернення: 26/06/2023)
10. В'ятрович В. Повертаємо людям історію, історії повертаємо людей. URL: https://www.istpravda.com.ua/digest/570a1adfabfce/view_texts/ (дата звернення: 26/06/2023)
11. Shevel O. No Way Out? Post-Soviet Ukraine's Memory Wars in Comparative Perspective. Beyond the Euromaidan: Comparative Perspectives on Advancing Reform in Ukraine / edited by Hale H. and Orttung R. Stanford: Stanford University Press, 2016. P. 21-40.
12. Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналітична доповідь. Київ: НІСД, 2018. 110 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-01/111AD_28.11.18__pages-976b3.pdf (дата звернення: 26/06/2023)
13. Bogomolov A., Lytvynenko O. A Ghost in the Mirror: Russian Soft Power in Ukraine. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Bohomolov_Oleksandr/A_Ghost_in_the_Mirror_Russian_Soft_Power_in_Ukraine_anhl.pdf?PHPSESSID=9ed9ec8bfd894d4a0bd75ff56cc920b8 [date of access: 26/06/2023]
14. Примаченко Я. Історична політика РФ та її вплив на території південно-східної України та АР Крим в контексті «русского мира». *Регіональна історія України. Збірник наукових статей*. Київ, 2017. Вип. 11. С. 101-132.
15. Гвоздев В.М. Мовна ситуація на ринку України та Північного Приазов'я. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. Бердянськ, 2010. Вип. 23. Ч. 2. С. 498-505.
16. Kuzio T. Russian Stereotypes and Myths of Ukraine and Ukrainians and Why Novorossiya Failed. *Communist and Post-Communist Studies*. 2019. Volume 52, Issue 4. P. 297-309.
17. Мануйлов Є.М., Прудникова О.В. Інформаційно-культурна безпека України в умовах гібридної війни. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2017. № 1(32). С. 26-36.
18. Горбулін В.П. Тези до другої річниці російської агресії проти України. URL: <https://uacrisis.org/uk/40347-gorbulin-tezy> (дата звернення: 26/06/2023)
19. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту інформаційного телерадіопропорту України : Закон України від 05.02.2015 р. № 159-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2015. № 18. С. 131.
20. Закусило М. Що змінює нова редакція положення про прокатні посвідчення? URL: <https://ms.detector.media/zakonodavstvo/post/15550/2016-01-08-shcho-zminyuie-nova-redaktsiya-polozhennya-pro-prokatni-posvidchennya/> (дата звернення: 26/06/2023)
21. Про внесення змін до деяких законів України щодо обмеження доступу на український ринок іноземної друкованої продукції антиукраїнського змісту : Закон України від 08.12.2016 р. № 1780-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2017. № 4. С. 41.
22. Дозвільний принцип на ввезення та розповсюдження книг із країни-агресора має всі підстави бути впровадженим, – В'ячеслав Кириленко. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/249058900> (дата звернення: 26/06/2023)
23. Перелік осіб, які створюють загрозу нацбезпеці. URL: <https://mkip.gov.ua/content/perelik-osib-yaki-stvoryuyut-zagrozu-nacbezpeci.html> (дата звернення: 26/06/2023)
24. Про внесення змін до Закону України "Про гастрольні заходи в Україні" щодо особливостей організації та проведення гастрольних заходів за участю громадян держави-агресора : Закон України від 05.10.2017 р. № 2165-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2017. № 45. С. 404.
25. Український кінематограф сьогодні: є підстави для оптимізму. URL: <https://delo.ua/lifestyle/ukrajinskij-kinematograf-sogodni-pidstavi-dlja-349156/> (дата звернення: 26/06/2023)

26. Коркодим О. Пилип Ілленко: «Ми запровадили серйозний контроль над доступом російських фільмів на ринок України». URL: <https://detector.media/infospace/article/100984/2014-12-01-pylyp-illienko-my-zaprovadyly-seryoznyy-kontrol-nad-dostupom-rosiyskykh-filmiv-na-rynok-ukrainy/> (дата звернення: 26/06/2023)
27. Про державну підтримку кінематографії в Україні : Закон України від 23.03.2017 р. № 1977-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2017. № 20. С. 240.
28. Закон України "Про національний культурний продукт" Проект доповнений і виправлений, станом на 10.05.08. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/473c34a92fee4/487755f274987/> (дата звернення: 26/06/2023)
29. Постанова Верховної Ради України «Про прийняття за основу проекту Закону України про національний культурний продукт». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3517-17#Text> (дата звернення: 26/06/2023)
30. Про схвалення Довгострокової стратегії розвитку української культури - стратегії реформ : розпорядження Кабінету Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119-2016-%D1%80#n7> (дата звернення: 26/06/2023)
31. Про культуру : Закон України від 14.12.2010 р. №2778-VI. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2011. № 24. С. 168.
32. Звіт Національної Ради України з питань телебачення і радіомовлення за 2020 рік. URL: <https://www.nrada.gov.ua/wp-content/uploads/2021/01/REPORT-NC-2020.pdf> (дата звернення: 26/06/2023)
33. Частка українського мовлення на радіо і ТБ сягнула 92. URL: https://lb.ua/society/2019/04/15/424557_dolya_ukrainskogo_veshchaniya_radio_tv.html (дата звернення: 26/06/2023)
34. Трансформації суспільних настроїв в умовах протидії агресії Росії на Донбасі: регіональний вимір / Наук. ред. О. Гарань. Київ: Стилос, 2017. 235 с.
35. Додаток: таблиці моніторингового опитування "Українське суспільство - 2017". URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2017.pdf> (дата звернення: 26/06/2023)
36. Як війна змінила мене та країну: підсумки року : комплексне дослідження. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rating_war_changed_me_and_the_country_february_2023.pdf (дата звернення: 26/06/2023)